

УДК 811.161.3'36

УМОВЫ ДЭСЕМАНТЫЗАЦЫІ
(на матэрыяле літаратурна-мастацкіх твораў
У. Караткевіча)

Я. В. Вялічка

аспірант,

Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт

імя А. А. Куляшова

Артыкул прысвечаны ўмовам дэсемантызацыі. Дэсемантызацыя праяўляецца менавіта ў кантэксце, у якім яна надае словам новае значэнне. Можна вылучыць дзве групы умоў: інтралінгвістычныя і экстралінгвістычныя. Да інтралінгвістычных умоў дэсемантызацыі варты аднесці пашырэнне семантыкі слова і змяненне значэння слова на супрацьлеглае. Экстралінгвістычныя ўмовы дэсемантызацыі могуць быць прадстаўлены здольнасцю дэсемантызаванага слова актуалізаваць увагу рэцыпіента на выказванні, а таксама магчымасцю моўнай адзінкі выступаць паказчыкам як агульнай культуры чалавека, так і культуры яго маўлення.

Ключавыя словы: дэсемантызацыя, словы-“паразіты”, хезітатывы, словы-“губкі”, дыскурсівы, трансэсемантызацыя, актуалізатары.

Уводзіны

Дэсемантызацыя ўспрымаецца як лінгвістычная з’ява, у працэсе якой адбываецца не толькі страта словам свайго лексічнага значэння (часткова або цалкам), але таксама і набыццё новых значэнняў. Словы-“паразіты” [1] і хезітатывы [2] страчваюць лексічнае значэнне, словы-“губкі” [3] набываюць новыя значэнні ў кантэксце, а дыскурсівам [4] уласціва і набыццё новых значэнняў, і страта кампанентаў лексічнага значэння. Трэба адзначыць, што дэсемантызацыя праяўляецца менавіта ў кантэксце, у якім яна і надае словам новы сэнс, прычым гэты новы сэнс звязаны не столькі з семантычным полем слова, колькі з яго тэкстаўтваральнай функцыяй. У стылізаваным гутарковым маўленні дэсемантызацыя адыгрывае значную ролю, бо менавіта дэсемантызаваныя элементы дапамагаюць аўтару зрабіць маўленне сваіх персанажаў жывым, даступным, праўдзівым, а тэкст твора цэласным і адзіным. У літаратурна-мастацкіх творах У. Караткевіча дэсемантызаваныя элементы з’яўляюцца выразным сродкам стылізацыі.

На думку І.Р. Гальперына, пад дэсемантызацыяй разумеецца рэдукцыя сэнсу – працэс, у выніку якога моўныя адзінкі пачынаюць часткова або цалкам губляць сваё значэнне [5]. У сваю чаргу А.В. Краўчанка лічыць, што “дэсемантызацыя з’яўляецца адным з асноўных семіятычных механізмаў спараджэння лінгвістычнага абсурду з прычыны таго, што абсурд прама супрацьпастаўлены рэгулярнай семантыцы

моўных адзінак. Дэсемантызацыя ўяўляецца як радавое паняцце; пад яго падпадаюць розныя моўныя феномены, якія аб’ядноўвае наяўнасць сэнсавых трансфармацый, што адбываюцца з рэгулярнымі значэннямі моўных адзінак у тэксце (або дыскурсе). Як паказвае моўны матэрыял, дэсемантызацыя можа прывесці як да поўнага разбурэння семантыкі слова-знака, так і больш-менш значных мадыфікацый яго сэнсу” [6, с. 115].

Для таго каб асэнсаваць саму з’яву дэсемантызацыі і выявіць інтэнсіўнасць яе ўплыву на лексічныя адзінкі, неабходна высветліць умовы, пры якіх слова можа страчваць або змяняць свой сэнс, г. зн. дэсемантызавацца.

Асноўная частка

Змены паняццяў цесна звязаныя са зменамі ў эканамічным, сацыяльным, палітычным і культурным жыцці людзей. Пастаяннае развіццё чалавека цягне за сабой бесперапынны працэс утварэння новых прадметаў і паняццяў. Словы для іх называння альбо запазычваюцца з іншых моў, альбо бяруцца з матэрыялу, які ўжо існуе ў мове, і часта адраецца, што новыя значэнні апісваюцца старымі словамі.

Можна вылучыць дзве асноўныя групы умоў, якія ўплываюць на развіццё дэсемантызацыі: інтралінгвістычныя і экстралінгвістычныя, прычым названыя ўмовы часта маюць агульныя рысы і цесна ўзаемадзейнічаюць адна з адной.

Інтралінгвістычныя ўмовы непасрэдна звязаны з семантыкай слова, якая ўплывае на яго частае ўжыванне ў стылізаваным гутарковым маўленні, і забяспечваюцца пастаянным узаемадзеяннем і ўзаемазалежнасцю слоўнікавых адзінак у мове і маўленні. Асацыятыўныя сувязі, з’яўляючыся адлюстраваннем нашых паняццяў і ўяўленняў аб узаемадзеянні фактаў і з’яў прадметнага свету, складаныя і разнастайныя. Найбольш устойлівыя з іх тыя, якія ўвайшлі ў сацыяльны вопыт носбітаў мовы і прадвызначаюць з’яўленне другаснага ўжывання слоў. Яны грунтуюцца на ўсталяванай нашай свядомасцю рэальнай ці выдуманай сувязі і агульнасці аб’ектаў навакольнага свету. Да інтралінгвістычных умоў можна аднесці пашырэнне семантыкі слова і змяненне значэння слова на супрацьлеглае.

Пашырэнне семантыкі слова прадупеджвае захаванне суадносін моўнай адзінкі з часцінай мовы, ад якой яна ўтварылася, з адначасовым з’яўленнем дадатковых адценняў значэння. Змяненне лексічнага значэння слова адбываецца таксама пры захаванні суадносін з часцінай мовы, ад якой паходзіць дэсемантызаваны элемент. Суадносіны з часцінай мовы захоўваюцца, але сэнс мяняецца. Змяненне лексічнага значэння прыводзіць да ўтварэння слоў-“губак” рэч, справа, штука, цаца.

– Сэрца, як я мяркую, табе без патрэбы, ласкавы пане, – легкадумна адказаў нежана-ты тады пан Аляхно.

– Аднак ты ж прынёс сваё да ног панны Любкі.

– Гэта зусім іншая рэч. Яна высокаяга роду. А нобілю сорамна браць за сябе халопку (У. Караткевіч. Сівая легенда).

Слова *рэч*, выступаючы ў прыведзеным прыкладзе словам-“губкай”, пашырае сваю семантыку. Слова-“губка” *рэч* называе падзеі ў жыцці персанажаў літаратурна-мастацкіх твораў У. Караткевіча. У прыкладзе ідзе маўленне пра шлюб, вяселле. Можна сказаць, што слова-“губка” *рэч* дазваляе скараціць каментарый адносна ўчынкі Кізгайлы. Звернемся да тлумачэння гэтага слова [7]: ‘факт, з’ява рэчаіснасці, справа’. У гэтым слове закладзены змест больш чым аднаго моўнага элемента.

Словы-“губкі”, з аднаго боку, дэсемантызуюцца, бо аказваюцца незапатрабаванымі некаторыя кампаненты іх лексічнага значэння. З іншага боку, кола значэнняў пашыраецца і практычна не мае мяжы. І кожнае са слоў-“губак” сітуацыйна набывае тое ці іншае канкрэтнае значэнне, якое часам супярэчыць зыходнай семантыцы гэтых слоў. Гаворка ідзе пра транссемантызацыю: страта семантыкі, з аднаго боку, і нарошчванне сэнсу – з другога [8].

Словы-“губкі” могуць уключацца ў сінанімічныя рады, не ўласцівыя пры ўжыванні слова з прамым значэннем:

– *Самае дзіўнае, што з усяго Бальманта нашы крытыкі ведаюць адзін толькі гэты радок. І жывуць гэтым капіталам да сёрых валасоў.*

– *Не пра гэта справа ідзе, любы, – з паблжлівай пагардай сказаў Грабоўскі. – Можна, гэта і смешна, а я інстынктам не люблю гэтага чалавека. Ведаю – добры хлопец, ведаю – неblaгі паэт, ведаю – не ханжа. А не люблю таму, што ён у адносінах, скажам, да мяне, – белая варона. Мне ён быў патрэбен – вы ведаеце па якой справе. – конча патрэбен...* (У. Караткевіч. Лятучы Галандзец).

Слова-“губка” *справа* пашырае сваё значэнне, выходзіць за межы прамога значэння і ў дадзеным выпадку выступае ў якасці сінаніма такім словам, як размова, гутарка. Прычым далей у працэнтаваным прыкладзе слова *справа* выступае ўжо не ў якасці слова-“губкі” і нясе ў сабе сваё асноўнае значэнне. Таксама трэба адзначыць, што словы, якія выступаюць у якасці слоў-“губак”, маюць шмат пераносных значэнняў. У працэнтаваным прыкладзе слова-“губка” *справа* ўтварае сінанімічны рад: размова-гутарка-гаворка-бяседа-справа, прычым такое ўжыванне не зафіксавана слоўнікамі сінанімаў.

Яшчэ адной інтралінгвістычнай умовай дэсемантызацыі з’яўляецца **змяненне значэн-**

ня слова на супрацьлеглае, пацвярджэннем чаго можа стаць наступны прыклад:

– *Ну вас, – спалохаўся Яноўскі, – гэтак і да кастра нядоўга.*

– *Нічога, у нас цяпер цывілізацыя, зацны пане. Не паляць, а вешаюць... Зразумейце, што нават пачуцці не сведчаць пра бессмяротнасць душы. Пачуццяў няма, усё ад току крыві. Кінецца яна ў галаву – чалавек адчувае гнеў, кінецца яшчэ куды – іншы вынік. Так што глупства ўсё! Чалавек менавіта такая самая хуба, як свіння, і адрозніваецца ад яе толькі здатнасцю размаўляць, складаць вершы ды яшчэ тым, што ён бывае горшы за самую горшую свінню (У. Караткевіч. Цыганскі кароль).*

Згодна з “Тлумачальным слоўнікам беларускай мовы” *нічога* мае наступныя значэнні [7]: ‘у значэнні пабочнага слова неістотна, не мае значэння; абдызецца’. Дыскурсіў *нічога* пашырае сваю семантыку. Калі асноўнае значэнне адпавядае займенніку *нічога*, то ў працэнтаваным прыкладзе дыскурсіў набліжаецца да пабочнага слова са значэннем “*неістотна, не мае значэння, абдызецца*”, аднак пашырае і яго: з дапамогай дыскурсіва *нічога* персанаж супакойвае, дае надзею, адстойвае сваю пазіцыю. У дадзеным кантэксце дыскурсіў *нічога* мае супрацьлеглае значэнне ў параўнанні з асноўным значэннем слова.

Экстралінгвістычныя ўмовы дэсемантызацыі забяспечваюцца наяўнасцю пэўных ведаў аб свеце, устаноўкай і мэтамі камуніканта. Яны ўзнікаюць, як правіла, пры эмацыйнай узрушанасці камуніканта, з-за няўвагі суразмоўцаў, пры выказванні меркаванняў, ідэй гаворачага, а таксама сведчаць пра нізкі ўзровень маўленчай культуры, спантаннасць маўлення. Экстралінгвістычныя ўмовы ўплываюць на адбор маўленчых сродкаў, верагоднасць ужывання тых ці іншых лексем, граматычных форм і канструкцый у нейкай пэўнай сітуацыі зносін. Яны не маюць прамога дачынення да лінгвістыкі. Да экстралінгвістычных умоў варта аднесці здольнасць дэсемантызаванага слова актуалізаваць увагу рэцыпіента на выказванні, а таксама магчымасць моўнай адзінкі выступаць паказчыкам як агульнай культуры чалавека, так і культуры яго маўлення.

Здольнасць дэсемантызаванага слова актуалізаваць увагу рэцыпіента на выказванні праяўляецца ў тых сітуацыях, калі суб’яднік няўважлівы, а камунікант эмацыйна ўзбуджаны, г. зн. ужыванне дэсемантызаваных элементаў цалкам залежыць ад сітуацыі зносін. Канцэнтрацыя ўвагі звязана з дыскурсівамі, бо менавіта яны нярэдка выступаюць у функцыі актуалізатараў [9]:

– *Слухай. Раман, – усміхнуўся Аляхно, – можна пакінуць сытымі ваўкоў і цэлымі авечак. Бяры яе, на колькі спатрэбіцца. Ты ведаеш, я прыяцель твой і сусед і ніколі не запатра-*

бую яе назад. Мне вельмі не хочацца, каб ты ажаніўся з ёю.

– Не, – сказаў Раман (У. Караткевіч. Сівая легенда).

У ролі дыскурсіва выступае дзеяслоў *слухай* у форме загаднага ладу. Суразмоўцы вядуць дыялог. Відавочна, кожны з іх зацікаўлены ў атрыманні інфармацыі. У прыведзеным прыкладзе асноўная функцыя дыскурсіва *слухай* заключаецца не столькі ў тым, каб прыцягнуць увагу, колькі ў тым, каб зрабіць размову больш давяральнай. У гэтым выпадку сэнсавыя межы дзеяслова *слухай* пашыраюцца, а сам дыскурсіў дэсемантызуецца, страчваючы сваё асноўнае лексічнае значэнне і выконваючы пры гэтым важную стылістычную функцыю актуалізацыі, экспрэсіўнага вылучэння рэплікі. Хоць дыскурсіў *слухай* і не нясе камунікатыўнай значнасці, аднак дапамагае наладжанню кантакту і якаснай стылізацыі гутарковага маўлення. Згодна з “Тлумачальным слоўнікам беларускай мовы”, значэнне дзеяслова *слухаць* у загадным ладзе *слухай* (-це) наступнае [7]: ‘размоўнае слова. Ужываецца як зваротак у пачатку размовы для таго, каб прыцягнуць увагу’. Такім чынам, сувязь дыскурсіва *слухай* са значэннем дзеяслова як часціны мовы хоць і часткова, але страчана, бо дыскурсівы ў большай ступені рэалізуюць стылістычную функцыю. Рэалізуюцца і інтралінгвістычныя (пашырэнне семантыкі слова), і экстралінгвістычныя ўмовы: дыскурсівы ўжываюцца для дадатковай экспрэсіі, насмешкі, іроніі, рэалізацыі скрытага падтэксту, прачытання міжрадкавай інфармацыі, дапамагаюць уявіць сітуацыю.

Магчымасць моўнай адзінкі выступаць паказчыкам як агульнай культуры чалавека, так і культуры яго маўлення, выразна звязана са словамі-“паразітамі”, таму што менавіта яны часта сведчаць аб нізкім узроўні маўленчай культуры, аб адсутнасці адукацыі. Напрыклад, персанаж апавядання У. Караткевіча “Карней – мышыная смерць” – чалавек просты, без адукацыі, яркая ілюструе ўсю разнастайнасць дэсемантызаваных элементаў у сваім маўленні: больш за ўсё ў яго слоў-“паразітаў”, аднак ёсць і дыскурсівы, і словы-“губкі”, і хезітатывы, прычым усе яны набліжаюцца па функцыях менавіта да слоў-“паразітаў”, бо не нясуць у сабе амаль ніякага сэнсу:

Гэта былі гады яго залатога шчасця. Карміўся ён добра, нават папаўнеў. Янка, прыезджаючы на канікулы, часта хадзіў з Карнеем у кіно (ісці ўтраіх пацукалоў не зааджаўся, і сын пасля ішоў у кіно з маткай). Мне асабліва падабалася, што юнак не саромеецца гэтага чалавека, што яны пасля кіно разам п’юць па кюфлю пива і адукаваны хлопца пачыва слухае блытаныя фразы Карнея.

– *Бач ты, як ён яго... закруціў. А той яму на бульбе, значыцца, паказваў, як яно там... ваююць... А гэты, значыцца, вельмі прасіўся. А што ты думаш, кожнаму стварэнню жыць хочацца. Вось яно, значыцца, і так. Але...*

Дыскурсіў *значыцца* ўжываецца персанажам вельмі часта і таму пераўтвараецца ў слова-“паразіт”, губляючы сваё асноўнае значэнне – падвядзенне выніку. Верагоднае тлумачэнне ўжывання лексічнай адзінкі *значыцца* ў кантэктах – гэта імкненне да вобразнасці і яркасці маўлення. Слова *значыцца* выконвае ў маўленні камуніканта ілюстрацыйную функцыю. Персанаж літаратурна-мастацкага твора імкнецца да таго, каб зрабіць сваё маўленне прыгледным, прыцягнуць увагу слухачоў. *Значыцца* – гэта і паказчык натуральных зносін, і лагічная звязка.

Заклучэнне

Семантычныя змены падпарадкоўваюцца лагічным і псіхалагічным законам думкі, у іншым выпадку значэнні змененых слоў ніколі не разумеліся б і не маглі б задаволіць мэтам камунікацыі. Менавіта ў семантычнай сферы мовы найбольш прыкметна адлюстроўваюцца тыя змены, якія адбываюцца ў жыцці грамадства. З’яўленне новых паняццяў, прадметаў абумоўлівае ўзнікненне новых слоў ці новых значэнняў у шэрагу слоў, многія з якіх становяцца здабыткам літаратурнай мовы. Разам з тым у мове адзначаюцца ўнутраныя працэсы, якімі вызначаецца знікненне некаторых асобных слоў (або іх значэнняў) і замена іх іншымі, а таксама набыццё словамі новых значэнняў. З гэтай прычыны істотным для вызначэння тэндэнцый развіцця семантычнай сістэмы мовы з’яўляецца і аналіз тых фактаў, якія адлюстроўваюць пэўныя зрухі ва ўжыванні і спалучальнасці слоў. Размежаванне моўных і пазамоўных умоў семантычных змяненняў надзвычай важна для асэнсавання характару змен у мове.

На ўзнікненне і развіццё дэсемантызацыі ўплываюць інтралінгвістычныя і экстралінгвістычныя ўмовы. Да інтралінгвістычных умоў варта аднесці наступныя: пашырэнне семантыкі слова, калі суадносіны моўнай адзінкі з часцінай мовы, ад якой яна ўтварылася, захоўваюцца (словы-“губкі”); змяненне значэння слова на супрацьлеглае, калі мяняюцца суадносіны з асноўным значэннем слова (дыскурсівы). Экстралінгвістычныя ўмовы дэсемантызацыі звязаны са здольнасцю дэсемантызаванага слова актуалізаваць увагу рэцыпіента на выказванні (дыскурсівы); магчымасць моўнай адзінкі выступаць паказчыкам як агульнай культуры чалавека, так і культуры яго маўлення (словы-“паразіты”, хезітатывы). Відавочна, што ўмовы ўзнікнення і функцыянавання дэсемантызаваных элементаў ва ўсёй

іх разнастайнасці шматпланавыя. Менавіта дадзеныя адзінкі экспрэсіўна афарбоўваюць стылізаванае гутарковае маўленне і робяць творы У. Караткевіча натуральнымі і ўнікальнымі. З дапамогай разглядаемых адзінак аўтар выражае думкі, пачуцці, адчуванні, перажыванні персанажаў, іх адносіны і стаўленне адзін да аднаго. Дэсемантызаваныя элементы, выконваючы характаралагічную функцыю, дапамагаюць сфарміраваць у свядомасці чытача максімальна поўны вобраз герояў літаратурна-мастацкіх твораў У. Караткевіча.

СПІС ВЫКАРЫСТАНЫХ КРЫНІЦ

1. **Дараган, Ю. В.** Функции слов-“паразитов” в русской спонтанной речи / Ю. В. Дараган // Труды Международного семинара “Диалог-2000” по компьютерной лингвистике и ее приложениям / Протвино, РГГУ, 2000. – Том 1 : Теоретические проблемы. – С. 67–73.
2. **Петрунина, С. П.** Информационный шум в устной спонтанной коммуникации: слова-паразиты / С. П. Петрунина // Вестн. ТГПУ. Серия: Гуманитарные науки (филология). – 2005. – № 3. – С. 101–106.
3. **Земская, Е. А.** Русская разговорная речь: лингвистический анализ и проблемы обучения / Е. А. Земская. – М.: Русский язык, 1979. – 240 с.
4. **Правинова, Л. В.** Дискурсные маркеры: современное состояние проблемы / Л. В. Правинова // Вестн. ПГЛУ. – 2000. – № 4. – С. 23–28.
5. **Гальперин, И. Р.** О принципах семантического анализа стилистически маркированных отрезков текста / И. Р. Гальперин // Принципы и методы семантических исследований / И. Р. Гальперин. – М., 1976. – С. 267–290.
6. **Кравченко, О. В.** Десемантизация как семиотический механизм порождения лингвистического абсурда / О. В. Кравченко // Вестн. Волгогр. гос. ун-та. Серия 2, Языкознание. – 2009. – № 2(10). – С. 114–118.
7. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. / пад агульн. рэд. К. К. Атраховіча (К. Крапівы). – Мінск : АН БССР, Інстытут мовазнаўства імя Я. Коласа, 1977–1984. – 5 т.
8. **Толстой, Н. И.** Некоторые проблемы сравнительной славянской семасиологии / Н. И. Толстой // Славянское языкознание : доклады советской делегации на VI Международном съезде славистов, Прага, август 1968 г. / АН СССР ; редкол.: В. В. Виноградов [и др.]. – Москва, 1968. – С. 339–365.
9. **Прокуровская, Н. А.** Актуализаторы как средство выделения коммуникативных центров высказывания / Н. А. Прокуровская // Вопросы стилистики. – Саратов, 1982. – Вып. 18. – С. 155–159.

Паступіў у рэдакцыю 05.05.2016 г.
Контакты: tasks@rambler.ru
(Вялічка Яна Уладзіміраўна)

Velichko Y.V. CAUSES OF DESEMANTIZATION (based on the literary works of V. Korotkevich).

The article focuses on the conditions of desemantization. Desemantization occurs in the context when a word acquires a new meaning. Two groups of causes can be distinguished: linguistic and extralinguistic. The extension of semantics and change of word meaning to the contrary refer to the linguistic causes of desemantization. Extralinguistic causes of desemantization include the ability of desemantized words to draw the attention of the recipient to the statement, as well as the ability of a language unit to be an indicator of a person's general culture and the culture of a person's speech.

Key words: desemantization, extraneous words, pause makers (hesitatives), words-“sponges”, discursives, transsemantization, agents of actualization.